

Himla många kungar

FATABUREN 1993

HIMLA MÅNGA KUNGAR

NORDISKA MUSEET

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1993

FATABUREN 1993

ISBN 91 7108 338 3

ISSN 0348 971 X

Redaktör Hans Medelius

Bildredaktör Eva Dahlman

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd. Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslaget föreställer Karl XII. Miniatyrmålning på emalj. Nordiska museet (se äv. s. 185).

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

GUSTAF III – EN UPPLYST KOSMOPOLIT

Gunnar von Proschwitz

För en kännare av upplysningstiden är det en ständig källa till beundran och förundran att notera, hur snabbt de stora idéerna i tiden samt de vetenskapliga och de litterära verken färdas från land till land. Inte sällan snabbare än vad som är fallet i dag. En teaterpjäs kan så t.ex. ha sin urpremiär i Paris för att några månader därefter framföras på Drottningholmsteatern. Redan samma vecka som en roman av Voltaire finns att köpa i Paris, sänds den till Stockholm, där den ivrigt läses och diskuteras av drottning Lovisa Ulrika (1720–1782) och hennes äldste son, kronprins Gustaf (1746–1792). Det är inte endast de kungliga som utan onödigt dröjsmål kan sätta sig in i vad som är senaste nytt och senaste mode på kontinenten, framför allt i Frankrike. Privatpersoner som Carl Gustaf Tessin (1695–1770), Carl Fredrik Scheffer (1715–1786), kronprins Gustafs främsta lärare, och Charles De Geer på Leufsta (1720–1778) kan också de glädja sig åt goda kulturkontakter med det övriga Europa. Det framgår av deras korrespondens och deras boksamlingar.

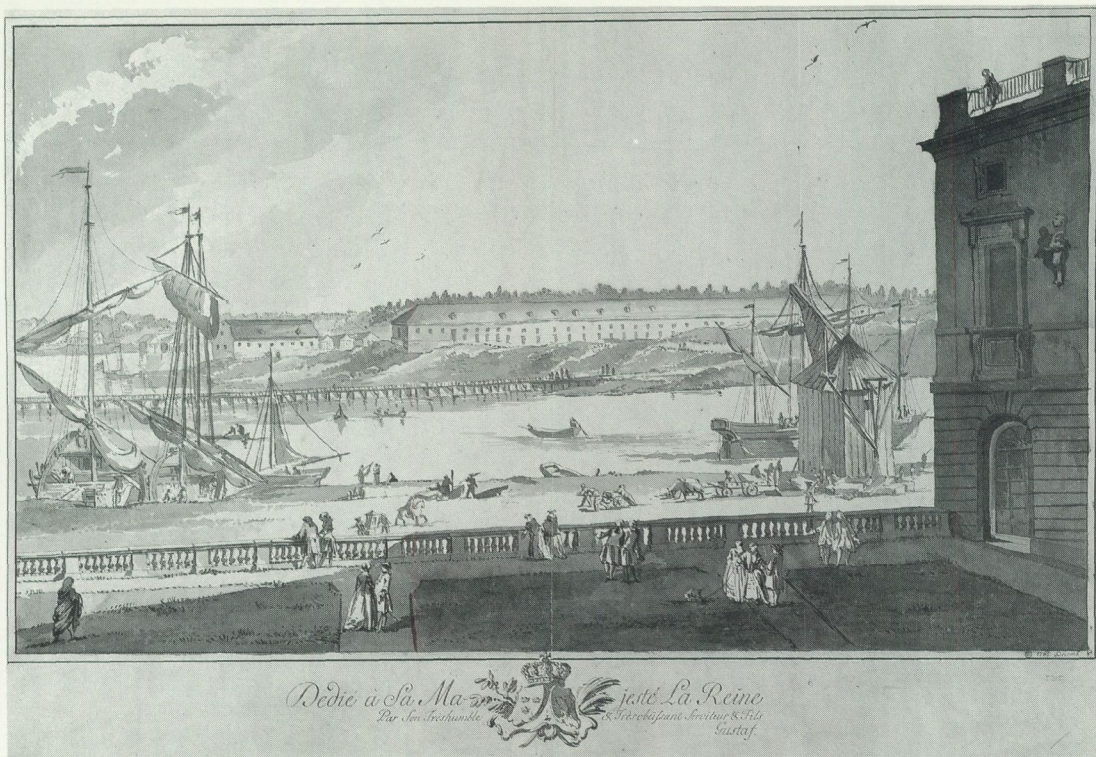
För kronprins Gustaf, uppfostrad av två svenska f.d. beskickningschefer vid franska hovet, vetgirig som få och med ett livligt sinne, öppet för inflytelser och med stor aptit på allt som rör sig i tiden, utvecklas dessa kontakter med kontinenten till ett sannskyldigt behov. Han läser allt han kan komma över. Den franska 1600-talslitteraturen är han lika förtrogen med som med den samtida. Voltaire är hans store idol. I sina brev kommenterar han de lästa verken och låter oss ta del av sina reflexioner över Rousseaus funderingar om vetenskapens väsen och om teaterns

skadliga inflytande på människan. Hos den unge Gustaf finner vi också hans reaktion på Montesquieus klimatlära osv. Vad som till att börja med var svar på lärarnas läxor, blir efter lärlingsåren frivilliga och spontana analyser. Eleven har blivit en man, som med iver och självständighet yttrar sig i den allmänna kulturdebatten. Detta är så mycket mera anmärkningsvärt som han levde i ett halvsekel som idémässigt skapade det moderna Europa.

Gustaf III är en stor vän av tidens populära medium, tidningen, den politiska lika väl som den litterära tidskriften. Han prenumererade livet igenom på en försvarlig mängd franskspråkiga tidningar publicerade inte bara i Frankrike utan också i England, Holland, Tyskland, Sverige . . . Han var därför synnerligen väl hemmastadd med det politiska skeendet i Europa men också med nyheterna på den litterära fronten. Allt detta kommenteras utförligt i hans brev.

Kriget i Finland med Katarina II håller inte hans tankar borta från litteratur, teater och konst. Han blir utled på att bara diskutera vapen, ammunition, foder, mjöl, bröd, kött och kängor. Han ger sin bibliotekarie Leopold (1756–1829) i uppdrag att komma till Finland för att ha någon att prata litteratur med. Han ber honom skicka efter Saint-Simons nyutkomna memoarer, annonserade i den utländska pressen. Det är ett verk liksom gjort för att entusiasmera och fångsla den svenske monarken tack vare dess ingående och avslöjande skildring av intrigspelet vid Ludvig XIV:s hov. Det som en gång hade börjat som ett pensum att avverka för att tillfredsställa en sträng pedagog blev en favoritsysselsättning, som lämnade Gustaf III först med livet. På sin dödsbädd läste han Voltaire. Han var i sanning "un homme de lettres", en litteraturens både tjänare och främjare.

1700-talets framstående svenskar var inte precis några hemmasittare. Man reste ut till kontinenten för att bilda och utbilda sig. För de flesta var nog målet Italien och Rom kombinerat med Frankrike och Paris. Inte sällan tog man vägen om Ferney för att besöka seklets store man, Voltaire. Med sin sedvanliga humor döpte han sig själv till "l'aubergiste de l'Europe", Europas värdshusvärd. Kronprins Gustaf var inställd på att också han skulle vallfärda till Ferney vid sitt första Frankrikebesök år 1771, men han fick ge upp den tanken på grund av Adolf Fredriks (1710–1771) plötsliga frånfälle och i stället skyndsamt återvända hem. Kronprinsen hade tilltalats av bl.a. Gustav Philip Creutz'

Skeppsholmen sedd från Logårdsterrassen. Akvarellerad pennteckning av kronprins Gustaf. Nationalmuseum. Foto Statens konstmuseer.

(1731–1785) utförliga skildring av sitt första möte med författaren till *Candide* på dennes slott på fransk botten men helt nära Genève.

Svenska konstnärer som Carl Hårleman (1700–1753), Jean Eric Rehn (1717–1793), Alexander Roslin (1718–1793), Johan Tobias Sergel (1740–1814) och möbelsnickaren Georg Haupt (1741–1784) m.fl. begav sig söderut för att lära nytt; officerare skaffade sig krigserfarenhet genom att ingå i franska regementen som le Royal Suédois, om de nu inte i likhet med den unge Hans Axel von Fersen (1755–1810) och Curt Bogislaus Ludvig Christoffer von Stedingk (1746–1837) anslöt sig till de franska trupper som år 1778 i Amerika understödde insurgenterna – de engelska kolonisterna – mot det engelska moderlandet.

Att resa var på modet trots de ofta urusla vägarna, särskilt i Tyskland. Även fransmännen rörde på sig. I Stockholm fanns en liten fransk konstnärskoloni som främst var sysselsatt med att

Gustav III:s konstsamling, som han till stor del inköpte från Giambattista Piranesi, fick en magnifik inramning i Gustav III:s antikmuseum, som brodern Karl lät inrätta 1792 i Stockholms slott. Målning 1796 av Pehr Hilleström d.ä. Foto Erik Cornelius, Statens konstmuseer.

smycka det kungliga slottet; där vistades också franska bagare och krögare, men självfallet i oändligt mindre omfattning än exempelvis i London. Voltaire gjorde en resa, som han bittert skulle ångra resten av sitt liv. Han föll för Fredrik II:s locktoner och begav sig till det preussiska hovet, där han fick rätta kungens franska och utstå hans sarkasmer. Diderot hade större lycka med sin resa till St Petersburg, dit han inbjudits av den mäktiga och belästa Katarina II. Redan som kronprinsessa hade Lovisa Ulrika, Fredrik II:s syster, som den naturligaste sak i världen bjudit Voltaire till sig i Stockholm. För en gångs skull blev Voltaire så överraskad, att han hade all möda i världen att dölja sin förvåning. Han skriver i ett brev till sin vän den franske utrikesministern, markis d'Argenson, den 3 maj 1745: "Vad

säger Excellensen om den svenska kronprinsessan som ber mig göra en liten avstickare till Stockholm, precis som man bjuder någon till landet på supé? Man måste vara lik Maupertuis för att på det viset ge sig av långt bort till den höga Norden. Jag stannar i Frankrike". 1736 hade Maupertuis rest ända upp till Lappland för att studera jordavplattningen.

Gustaf III:s resiver var således något tidstypiskt. Han besöker två gånger Katarina II i Ryssland och tilltalas av hennes rika personlighet, trots att de väl endast hade en enda sak gemensam: kärleken till Frankrikes språk, konst, litteratur och stora män. Bland Gustaf III:s resor utomlands har väl främst vistelsen i Italien och Frankrike 1783–1784 lämnat bestående spår inte bara i hans egen personlighetsutveckling utan också i svenskt kulturliv. Han inspireras och tjusas av den antika kulturen, som hans antikmuseum bär vittnesbörd om. Han tar djupa intryck av vad han ser och lär i Frankrike. Han omsätter i handling dessa nya idéer vid sin hemkomst. De främjar i första hand svenskt kulturliv, som får en alltmer kosmopolitisk prägel. Man tänker givetvis här främst på kungens insatser till förmån för teater, konst, musik, språk och på den efter franskt mönster 1786 instiftade Svenska Akademien. Man får nog vara en ganska förhårdad cyniker för att i dessa initiativ för svensk odling och bildning främst vilja se uttryck för egoism och självförhärligande. Låt oss erinra om vad kungen själv skriver till greve Anders Johan von Höpken i sitt brev av den 13 mars 1786, i vilket han redogör för sina planer att instifta den Svenska Akademien. "Jag är helt övertygad om att Ni kommer att finna, att dessa planer är sprungna ur en stor kärlek till mitt fosterlands ära och vitterhet." (*Gustaf III*, s. 303)

All denna kosmopolitiska aktivitet skulle ha varit om inte omöjlig, så åtminstone väsentligen försvårad, såvida inte tidens resenärer hade haft ett språk gemensamt: franskan. Detta fick vittgående följder, ty när de nya idéerna lämnade epokens kulturella centrum – Paris – och spreds till Europas övriga länder, var de bärare av den franska språkdräkten. De upptas också i de olika språken i en form som nära ansluter sig till den franska. Man kan därför tala om en verklig lexikalisk kosmopolitism gemensam för de europeiska språken. Denna språkliga gemenskap främjar de mellanfolkliga förbindelserna. Till de kulturord som våra västerländska språk tidigare hade gemensamt och som kommit först

från Atén och sedan från Rom, fogar sig under upplysningsseklet en månghövdad skara från Paris. Också här är Gustaf III en föregångsman genom sin sällsynt stora språkliga receptivitet och begåvning. Huvudparten av hans brev är skrivna på en idiomatisk franska, stilistiskt avancerad, men som lätt skrämmer den moderne läsaren av originalbrevet genom de oefterhärmliga stavfelen och kungens mer än lovligt komplicerade handstil. Originalbrevet är kort sagt svåra att läsa och tyda. Det förklarar, varför de så länge legat mer eller mindre olästa. Det gäller likväl i den historiska sanningens namn att ha fullständigt klart för sig, att rättstavning på 1700-talet är ett relativt begrepp. Det ingick alls inte i den bildades uppfostran att respektera en ortografi förespråkad t.ex. av den Franska Akademien. Gustaf III var i fråga om rättstavning lika obesvärat inkorrekt som tidens franska adelsmän eller som en författare som Montesquieu.

Vad man emellertid i rikt mått finner i de kungliga breven, är en mängd av de på 1700-talet nyskapade franska orden som än i dag i en lätt försvenskad form lever ett gott liv i vårt språk. Många av dagens svenskar är nog omedvetna om att de till vardags använder en rik portion ord inlånade från franskan under Gustaf III:s regering och ofta med kungen själv som en av de första svenskar som lanserade orden, i deras franska form visserligen men ändå...

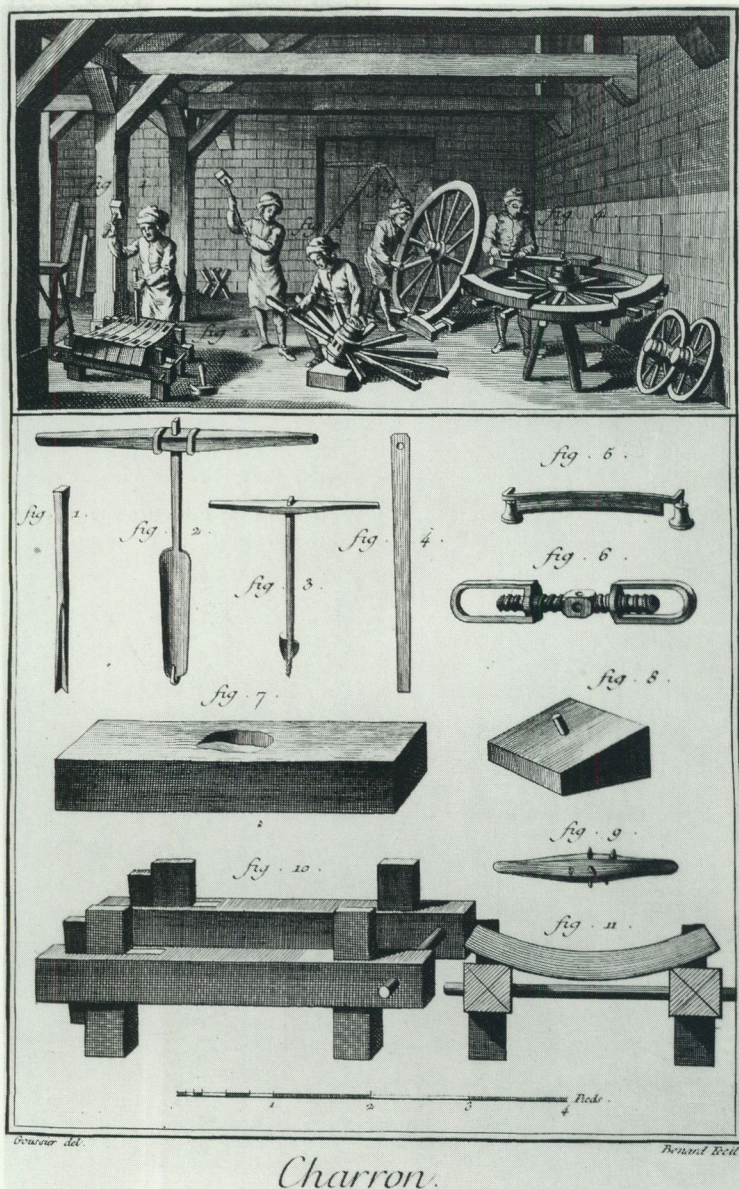
Här är endast plats för några exempel på denna nya vokabulär importerad från franskan av Gustaf III: *civilisation*, *accellerera*, *kris*, *kalkyl*, *kalkylera*, *elektriserar*, *göra sensation*, *epokgörande*, *sanktionera*. En grupp ord ingår i vårt politiska ordförråd: *opposition[sparti]*, *motion*, *konfidentiell*, *koalition*, *konstitutionell*, *popularitet*, *populär*... Den av språkfrågor intresserade läsaren hänvisas till min bok: *Gustave III de Suède et la langue française*. Göteborg & Paris 1962.

Vad är det för idéer som upplysningsseklet för fram? Vilka idéer omfattar Voltaire så starkt att han till deras försvar uppbådar all sin ironi, alla sina avväpnande sarkasmer och tar till sitt beryktade hänskratt mot deras belackare och motståndsmän? Vilka nya, ofta kontroversiella idéer hittar man i tidens mest progressiva verk, Diderots stora encyklopedi (1751–1780)? Somliga finner man lätt och under självständig rubrik, andra åter är med hänsyn till censuren försåtligt gömda i en till synes oskyldig artikel ägnad t.ex. ett grammatikaliskt problem. Jo, det är främst tankar om människans villkor. Individens står i blickpunkten i

I Denis Diderots "Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences", som utgavs 1751–1780, presenteras upplysningstidens tankar och ideer, öppet eller försåttligt gömda. Mycket av dessa idéer ingick i kronprins Gustafs uppfostringsprogram, tack vare Carl Fredrik Scheffer, en av kronprinsens lärare och verksam vid beskickningen i Paris. Bilden visar Diderot, efter Jean Antoine Houdon.

Vagnmakarens verkstad ur Diderots Encyklopedi.

Sofia Magdalena, prinsessa av Danmark, trolovades som fem-åring 1751 av politiska skäl med den lika unge kronprins Gustav av Sverige. Bröllopet hölls i Köpenhamn 1766. Detta porträtt utfördes av Karl Gustaf Pilo samma år. Nationalmuseum. Foto Åsa Lundén, Statens konstmuseer.

upplysningsfilosofernas skrifter. Individens förhållande till överhet, stat och kyrka skärskådas liksom hans relationer till medmänniskan – hans broder, hans syster. Frihetens evangelium förkunnas inte från predikstolarna, men väl i Voltaires, Rousseaus, encyklopedisters och andra upplysningsfilosofers skrifter liksom i de borgerliga dramerna, tidens nya litterära genre skapad av Diderot: åsiktsfrihet, tryckfrihet, religionsfrihet, tolerans mot oliktankande. Den gode medborgaren har många samhälleliga dygder; han skall främja upplysningens, kunskapens

och förnuftets seger i världen. Undervisa, lära, moral, dygd, välgörenhet, medmänsklighet, känslighet hör till hans älsklingsord.

Dessa nya läror, idéer och ord har ingått i det uppfostringsprogram som kronprins Gustaf tillägnat sig främst tack vare Carl Fredrik Scheffer, som hade ett stort intresse för allt det nya och som sedan sin beskickningstid vid det franska hovet väl kände de tongivande i den franska kulturdebatten. Han delar frikostigt med sig av sitt kunnande till sin elev. Brevväxlingen dem emellan inleds när kronprinsen är tio år. Man kan följa den under en lång tidsrymd. Det är lätt att imponeras av mognaden i t.ex. den 21-årige kronprinsens reflexioner.

Så här skriver han till Scheffer den 26 maj 1767 (*Gustaf III*, s. 62–63):

Jesuiterna smider ränker i Spanien och Portugal för att bilda en monarki, inte till Guds ära men för att mätta sin egen äregirighet. De jagas bort från Spanien och Portugal, men man fortsätter att stödja inkquisitionen, och fader Malagrida döms som kättare men inte som kungamördare. I Frankrike är jesuiterna bannlysta, men man bränner där Bélisaire och Jean Calas på bål. Man behandlar Rousseau som brottsling, och man förbjuder encyklopedien. Jesuiterna kan förintas, jesuitorden förstöras, men det kommer att uppstå nya villfarelser, som tar de gamlas plats och lika stora vedervärdigheter utförda av andra skäl kommer kanske att få en att sakna de förra.

Att hoppas på att förjaga vidskepelse och att råda bot på människors ondska det är, tror jag, en omöjlighet. Så länge som de lever i samfund, och som de har olika begär och intressen, kommer de att vara onda och grymma. Det är vackert att försöka ändra på dem, men det är nära nog omöjligt att lyckas med det.

Trots vad Ni säger, min Herre, om Voltaires ogudaktighet, skulle jag gärna vilja läsa hans nya skrifter. De förargar mig ofta, men hans stil är så behaglig, och allt som kommer från det hållet är så intressant, att jag gärna skulle vilja se dem.

Kronprinsen dras utan egen förskyllan in i en strid mellan det nya ljusets män och dess fiender. Jean François Marmontel (1723–1799) hade just år 1767 publicerat sin *Bélisaire* som skulle bryta en lans för filosofernas läror. Han fördömer fanatism och intolerans, pläderar för medlidande, barmhärtighet och tankefrihet. Den teologiska fakulteten vid Sorbonne slog larm. De lärda doktorerna vände sig framför allt mot bokens femtonde kapitel, som predikar tolerans. Liksom sin lärofader Voltaire rådde Marmontel tidens furstar att varken blanda sig i teologiska dispyter eller förfölja någon för hans tros skull. Detta blev för mycket för

Kronprins Gustav hade planer på att besöka Voltaire i Ferney under Parisvistelsen 1771, men besöket måste inställas på grund av dödsbudet från Stockholm. Kronprinsen hade tilltalats av Voltaires idéer, som förmedlats av Gustav Philip Creutz skildring av sitt möte med Voltaire. Foto Svenska porträttarkivet.

teologerna. Utan att ge sig tid till att redan från början utarbeta sin censur gjorde de upp en *Indiculus* – prästerskapet nedlåter sig inte till att använda det fransyska språket. Denna lilla lista upptog bokens mest förgrifliga partier och man hotade den olycksallige författaren såväl med rättvisans svärd som med kyrkans bannstråle, om han inte avsvor sig sina kätterska idéer.

Ensam hade Marmontel säkert stått sig slätt i denna kontrovers, men hans bröder – *les philosophes* – slöt upp på hans sida. Voltaire drev gäck med prästerskapet på sitt oefterhärmliga sätt. Han är inte sen att utnyttja att de där skolfuxarna – *ces cuistres de collège* – inte dragit sig för att fördöma följande sats i Marmontels skrift: *La vérité luit de sa propre lumière; & on n'éclaire pas les esprits avec la flâme des buchers*. Sanningen lyser med sitt eget ljus, och man kan inte upplysa någon med båletts lågor. "Det är, skriver Voltaire, skönt att ha med så enfaldiga fiender att göra." Enligt hans och Marmontels åsikt skall man inte tvinga religionen på någon. Katarina II meddelade under tiden Voltaire, att hon hade varit

med om att översätta *Bélisaire* till ryska; översättningen hade till yttermera visso dedicerats en rysk ärkebiskop.

Också i Sverige gjorde Marmontels bok lycka. Kronprinsen diskuterar verket med Scheffer, med Creutz och med sin moder. Lovisa Ulrika delade sin sons entusiasm och de läste tillsammans allt som rörde denna strid, i vilken Gustaf kom att ingripa utan att ha velat det.

I ett brev av den 19 juni 1767 skriver Gustaf till Marmontel (*Gustaf III*, s. 77–78):

Om Sorbonne fördömer Er, hämnas Ni av den allmänna opinionen som fördömer Sorbonne. Det goda som Edert arbete för med sig kommer att vara ännu då den ecklesiastiska censuren redan är bortglömd och nöjet att ha medverkat till människors lycka är vida mer värt än nöjet att ha gjort några teologie doktorer till viljes.

Detta är kronprinsens mest ryktbara brev. Brevet lästes, citerades och prisades utomlands, härhemma nagelfors och kritiserades det.

Marmontel var inte sen att utnyttja kronprinsens brev, som han läste upp för den Franska Akademiens ledamöter. Creutz beskriver "de odödligas" reaktion. De hade med tårar i ögonen hört den så upplyste och dygderike kronprinsens brev, som stärkte deras tro på förnuftets och humanitetens makt (*Gustaf III*, s. 67). När så slutligen Sorbonne publicerar sin censur av *Bélisaire*, offentliggör Marmontel å sin sida Gustafs brev jämte Katarina II:s, Carl Fredrik Scheffers etc. Ett på en gång lömskt och habilt försvar.

I brev till Fredrika Eleonora Bielke den 22 mars 1768 yppar kronprinsen sitt missnöje med Marmontels beteende (*Gustaf III*, s. 72): "Jag höll på att råka illa ut för det förbaskade brevet skull, som jag skrev utan tanke på att det skulle publiceras." Tidningarna hade tagit hand om brevet, som troligen via en tysk tidning kommit till svenska prästerskapets kännedom. Prästerna beskärmade sig högljutt, ty de tog åt sig prinsens kritik av Sorbonne utan att inse, fortsätter Gustaf, att

*Sorbonne är katolskt, men Ni känner till ordstävets den som känner igen sig får ta åt sig (må den som känner sig snorig snyta sig). Uppenbarligen övertygade deras samvete dem om den sanningen, de trodde, att jag hade givit mig på prästerskapets heder och ära. De drog saken inför konsistoriet, och jag såg i andanom det ögonblick då jag skulle innefattas i censuren, som drabbat författaren till *Bélisaire*, och jag var förvisso mera skyldig än*

Jean François Marmontel publicerade 1767 sitt verk "Belisaire", som ville bryta en län för filosofernas läror. Verket fördömdes av teologerna. Gustav läste det med stort intresse och diskuterade det i brev till Marmontel, som i sin tur utnyttjar brevet i striden. Jacques Louis David har behandlat ämnet i sin målning *Belisaire*. Louvren. Foto Statens konstmuseer.

Marmontel, ty enligt deras synsätt hade han bara attackerat religionen och jag hade frottat mig med teologerna, som är mycket respektablare. Jag fick vetskap om den här affären, och fastän den skulle ha förskaffat mig stor ryktbarhet i Frankrike som förföljd för religionsfrihetens skull, var jag rädd för den i Sverige, där den berömmelsen inte skulle ha varit så fördelaktig. Jag tog mitt parti och lät skicka efter justitiekanslern. Jag talade om för honom vad jag befärade, och sedan jag hade visat honom brevet det gällde, bad jag honom, att han skulle se till att jag släpp några tillrättavisningar, som jag aldrig kunde ta emot utan att reagera mycket starkt, vilket skulle få till följd obehagligt bråk. Stockenström tog brevet med sig till Schröder och fick honom att inse det löjliga i hela saken, så talades inte mer om det.

Grevinnan håller säkert med om att man måste vara född med min tur för att råka ut för trakasserier som kommer till oss från 200 mils håll. Jag tycker, att jag har fuller nog av vad Stockholm kan bjuda på utan att behöva få annat från Paris.

Stockholms konsistorium hade den 8 mars 1767 vägrat att ge sitt *imprimatur* som begärts för en översättning till svenska av ett enda kapitel av *Bélisaire*. 1768 utkommer så i Stockholm en svensk översättning av boken: *Belisar*, af Hr. Marmontel. Översättningen är inte fullständig: återigen är det det femtonde kapitlet som censureras, ty det innehåller enligt översättaren, J.W. Liliestråle (s. 139, n.)

åtskillige utlåtelse [. . .] däraf man skäligen fruktadt, enfaldiga Christna kunna stötas och oroas, särdeles i vårt land, där et sådant skriftsätt i Religions-ärender, som egenteligen smakar af Stoiska principier, är mindre vanligt och tillåteligt.

Översättningen är tillägnad Gustaf.

När kronprinsen ett år senare tänker på sitt brev, som grevinnan Bielke enträget bett att få läsa, kan han inte hålla tillbaka ett lika spirituellt som harmset utfall mot prästerskapet (*Gustaf III*, s. 78):

Varsågod, Madame, här är nu en kopia på det brev som så när fick mig dömd till bålet som kättare, gynnare av kättare och förkroppsligande kätterier. Medge att herrar präster hade orätt, när de tog åt sig de partier som jag understrukit här; man måste känna sig tusan så skyldig för att gå så långt bort och leta efter sarkasmer.

I Sverige lästes *Belisar* ivrigt. Man träffar än i dag ofta på volymen i våra slottsbibliotek. I Forsmark har Belisars tempel rests och ibland finner man den latinska inskriptionen på en sten DATE OBOLUM BELISARIO, Giv Belisar en skärv. Jacques Louis David ställde på Salongen i Paris år 1781 ut en tavla med titeln *Bélisaire* och försedd med den latinska inskriptionen. Den gamle romerske generalen Belisarius, blind och övergiven, sitter vid templets port och begär en allmosa. Tavlan hälsades med hänförelse av Diderot i hans konstkritik. Den hänger i dag på Louvren.

Den entusiasm med vilken kronprinsen tar ställning till förmån för upplysningsfilosofernas idéer svalnar med åren. Kronprinsen är mer öppen för ett sådant inflytande än konung Gustaf III. Det blir uppenbart vid det andra Frankrikebesöket år 1784. Det avläggs av en konung som mött svåra motgångar redan inom sitt

*Dubbeldörrar från Gustav III:s
operahus. Nordiska museet.
Foto Mats Landin.*

familjeliv och som fått besinna, att ungdomsårens ambitioner och drömmar om reformer och framsteg motarbetas och korrigeras av en hård och trög vardaglig verklighet. Breven, fortfarande ofta entusiastiska, får ibland ett stänk av resignation. Personteckningen fördjupas och blir på en gång mer mogen och mer kritisk.

Inför sin andra Parisresa skriver kungen till grevinnan de Boufflers den 3 mars 1784 (*Gustaf III*, s. 271):

Vad så herrar upplysningsfilosofer anbelangar, vill jag gärna erkänna, att om jag kan hålla dem från fötterna, skall jag göra det hjärtans gärna; man riskerar alltid att bli nedstänkt i deras sällskap, och om jag råkar dem, skall jag göra som Manis anhängare, som tillbad det onda, för att det inte skulle kunna göra dem något ont. De där herrarna vill regera över allting; de gör anspråk på att styra världen, men de kan inte styra sig själva; de talar om tolerans och är intolerantare än ett kardinalskollegium, och ändå är det deras åsikter som bestämmer människors rykte, och det är de som vidarebefordrar detta sitt domslut till Eftervärlden.

Åren går och i deras följe kommer nya, omskakande händelser. Frankrike är, som kungen ser det, utlämnat åt republikaner. Hans omdömen om dem är hårda. Han skäller revolutionärerna för "kannibaler och orangutanger". Han får vara med om en tillämpning på upplysningsfilosofernas idéer som de själva, lika litet som han, inte kunnat förutse. Dessa republikaner utgör i hans ögon ett dödligt hot för konungamakten, inte bara i Frankrike.

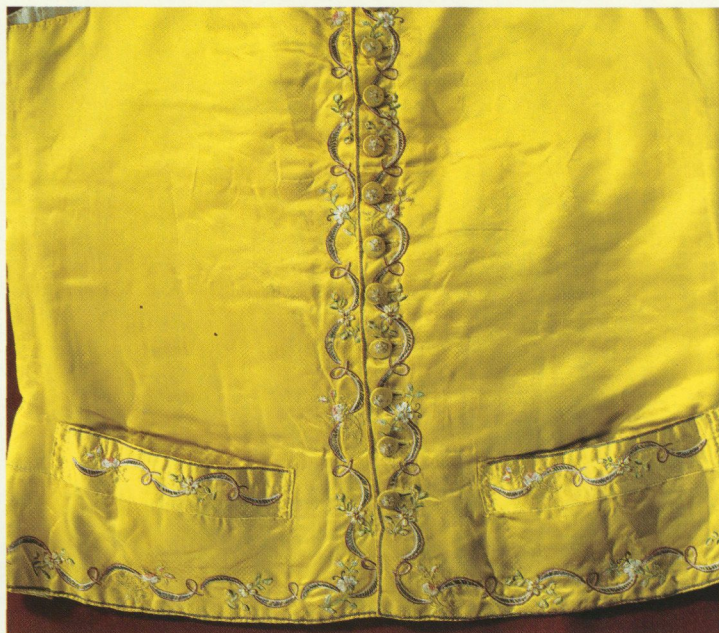
Han får själv på närmare håll stora bekymmer: kriget i Finland (1788–1790) och adelns motstånd mot hans politik upptar hans tankar och fyller honom med sorg. Han längtar tillbaka till de år, då han omgavs av just de personer som nu i stor utsträckning vänder honom ryggen. Men han har också vid sin sida män som lojalt tjänar och bistår honom. Till dem hör bl.a. den unge Hans Axel von Fersen, Evert Vilhelm Taube (1737–1799), Gustaf Mauritz Armfelt (1757–1814) och Stedingk. Dem skänker han sin vänskap och sina omsorger. Till dem skriver han sina bästa brev, mänskliga, uppmuntrande, manande, förmanande, men framför allt uppriktiga. Här visar han en personlig resning som man förgäves skall leta efter i de stereotypa och föga sympatiska porträtt av Gustaf III, som tillhandahålles oss i arbeten som ägnar kungens brev ett förstrött intresse.

Som exempel på dessa brevs tonläge vill jag låna början på ett brev till Stedingk. Det är skrivet för att trösta och uppmuntra befälhavaren i Savolax, som lidit motgångar i striderna (*Gustaf III*, s. 374–375):

Åbo den 25 november 1789

Jag har, min käre Stedingk, mottagit Edra två jämmerliga brev av november månad, och jag är mycket förargad över att man proppat huvudet fullt på Er med alla de dumheter som torgförs i Stockholm, och som glöms nästan lika fort. När man som Ni har fört ett så lyckat fälttåg, när man har vunnit tvenne större träffningar, och när man slutligen har tagit sitt vinterkvarter i

*Detalj av broderad väst som till-
hört Jacob Johan Anckarström.
Nordiska museet. Foto Mats
Landin.*

fiendeland, då kan man, tycker jag, sätta sig över vad några sladdertackor säger, som, berövade sin vanliga krets av beundrare, angriper allt för att ge utlopp åt sitt dåliga humör, eller kritiken från några kaféhjältar, som efter att i fredstid spelat modiga och tappra män på Stockholms gator, i krigstid lämnat sin tjänst i sanning till statens lycka, och som inte ens visste, att denna handling faktiskt var patriotisk, emedan de befriade armén från dem själva, dessa ömkliga varelser, och som nu, då de är i säkerhet, kontrollerar dem som strider, och som hos dem skulle vilja finna sina egna dygder: feghet och slapphet. Det är inte sådana människor, som bestämmer ens rykte, och de kommer att tala förgäves. Historien kommer alltid att slå fast, att Ni hindrade fienden trots underlägsna styrkor, och att Ni slog dem tillbaka den 12 juni i Porosalmi, och att Ni intog ryssarnas läger i Parkumacki jämte deras kanoner och vagnar. Det är obestridda fakta, allt det andra är varje officiell person utsatt för, vare sig han är furste, general, minister, författare eller till och med skådespelare, vemsomhelst som träder fram för den stora allmänheten, har att finna sig i det, men Eftervärlden skipar rättvisa, och det är till den som man bör vädja.

Det här är en fin moralavhandling, som kommer att, som Ni redan inser, utmynna i konstaterandet, att just det tal som Ni beklagar Er över, blir ännu

ett skäl för Er att behålla befälet, ty genom att nu lämna det ifrån Er, skulle Ni ge seger till Edra belackare, och Ni skulle mera reellt och säkerligen frivilligare sanktionera deras tal än den där stackars Kungen av Frankrike sanktionerat den monstruösa franska författningen. Den stackars Fursten är i sanning i dag den levande avbilden av tiggarkungen Pétaud, hos vilken man gjorde vad man ville. Det är därför, som jag förväntar mig, att Ni stannar kvar, där Ni är, vilket obehag det än kan innebära för Er, men man är tvungen till att som de tappra riddarna avsluta det påbörjade företaget. [...]

Gustaf III har som brevskrivare av våra dagars svenska kulturjournalister jämförts med Tegnér och Strindberg. Han har också nämnts som en av de stora inom den svenska 1700-talslitteraturen. Dagens franska litteraturforskare har liksom en gång Diderot och Beaumarchais starkt tilltalats av den svenske kungens franska.

Det ovan citerade brevet till Stedingk, skrivet med tanke på en enda person – adressaten – är väl ägnat att belysa kungens skrivkonst, samtidigt som det kan sägas sammanfatta mycket av hans livsfilosofi och de principer, efter vilka han handlade och verkade.

Först till stilen: levande, livlig, spirituell. Kungen portionerar ut i lika doser uppmuntran, esprit och ironi. Han smyger också in en litterär form och ett ordval, som påminner om det fransklassiska dramats just när han kommer fram till brevets huvudbudskap: "man är tvungen till att som de tappra riddarna avsluta det påbörjade företaget." Kungen liknar sitt brev självironiskt vid "en fin moralavhandling". Visst är det moraliserande, men en moralpredikan serverad i en så lätt ton och med en sådan elegans kan inte såra, än mindre förfela sin verkan.

Ett uttryck fångar läsarens uppmärksamhet: *kaféhjältar*, "héros de café". Tidstypiskt: 1700-talet är kaféets gyllene epok främst i Rom, London och Paris. Här kommer Stockholm med på ett hörn. Skissen av dessa hjältar för i all sin koncisa form tankarna till mången litterär skrävande soldat. Kungen levandegör typen.

En annan passage i brevet som är avslöjande, är denna:

Historien kommer alltid att slå fast, att Ni hindrade fienden trots underlägsna styrkor... Här möter vi ett tema, som Gustaf III krampaktigt håller fast vid livet igenom: Historiens dom eller med ett för honom med Historien synonymt ord, Eftervärldens dom. Endast la Postérité, Eftervärlden, kan med oväld bedöma

Enligt traditionen placerades Gustav III i denna fåtölj efter skottet på operamaskeraden den 16 mars 1792 och bars till slottet. Stolen, som har blodfläckar i ryggen finns i Nordiska museet. Foto Mats Landin.

hans egen person och gärning. Sådan är hans tro och övertygelse. Samtiden är inte mäktig att vara opartisk. "Eftervärlden skipar rättvisa, och det är till den man bör vädja."

Av intresse att notera är kungens val av yrkeskategorier – furste, general . . . skådespelare – som blir byte för vad man sedan 1700-talet kallar "den allmänna opinionen".

Så kommer Gustaf III in på den franska revolutionen och den arme Ludvig XVI, som han ser som en svag och viljelös monark. Gustaf III använder här ett modeord lanserat under den franska revolutionen: *sanctionner*. *Sanktionera* finns belagt i svensk text för första gången 1792. Först den 4 februari 1790 svor Ludvig XVI inför den franska nationalförsamlingen trohet mot den nya kon-

stitutionen. Gustaf III skriver här i november 1789, men han har förmodligen kännedom om det brev daterat den 18 september 1789, som hade offentliggjorts av de franska tidningarna, i vilket Ludvig XVI uttryckte sitt gillande av ett stort antal av artiklarna som fastställts av nationalförsamlingen den 4 augusti 1789. I Gustaf III:s ögon innebar den kungliga sanktionen av den nya författningen slutet på den franske kungens auktoritet.

En av de mäktigaste ambitionerna i Gustaf III:s kulturpolitik var hans önskan att knyta Sverige närmare den europeiska kontinenten. Hans brev vittnar värtaligt om hans medvetna strävan efter en kulturell kosmopolitism. Vi ser det på konstens, teaterns och musikens område. Hans reformprogram för det svenska språket innebär också, att han söker hjälp och inspiration utifrån. Han vill ge det svenska språket större spänst och öka dess ordförråd, där det finns luckor. Han räds inte att rekommendera, att man söker berika svenskan genom att översätta franska texter till svenska och genom att inlåna ord och vändningar som svenskan saknar. Att dessa lån kom från franskan var endast naturligt i en tid, då franskan internationellt var det dominerande språket. Ett sådant handlingsprogram låg i tiden. Det visar redan den lexikaliska kosmopolitismen.

Vad kungen däremot inte ville importera till sitt land, var de franska revolutionärernas idéer och teorier. Det kan man kanske inte förtänka vare sig honom eller de styrande i England, ty de idéerna gick vida längre än att ifrågasätta den bestående ordningen, de syftade till att avskaffa den.

